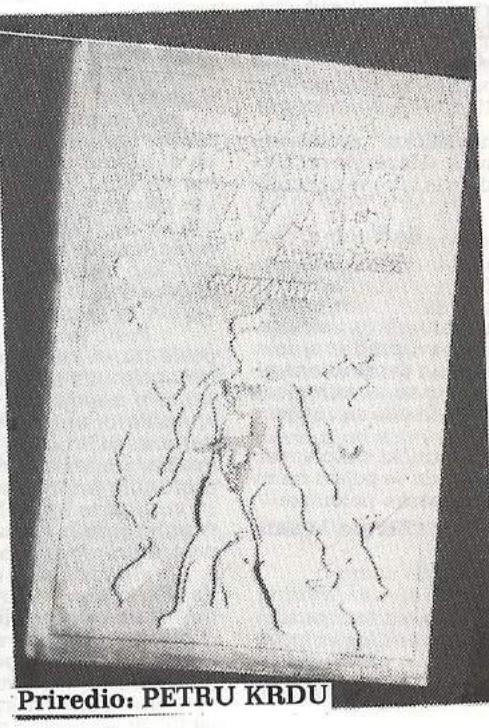
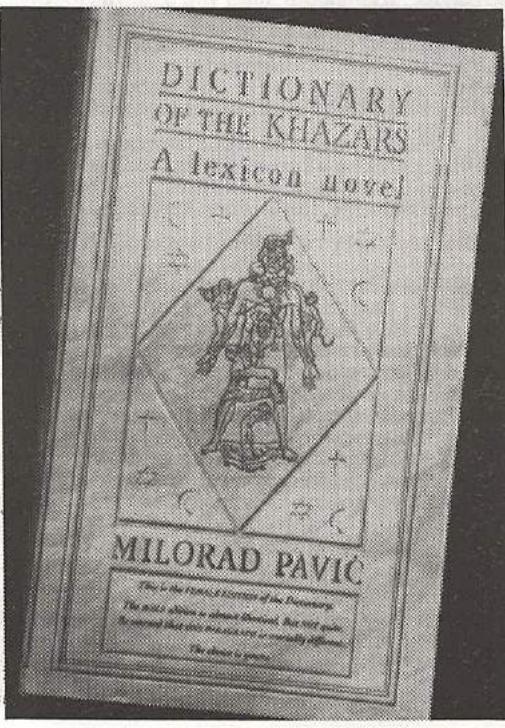

strana književna kritika o »hazarskom rečniku« milorada pavića (II)

Priredio: PETRU KRDU

Izvodi iz kritika objavljenih na italijanskom jeziku

PAESE SERA, ROMA, 13. 7. 1988.

... Nije slučajno Milorad Pavić profesor slovenske književnosti na beogradskom univerzitetu i stručnjak za barok. Barokna je cela postava knjige, barokna su unakrsna istraživanja o poreklu i nestanku starog hazarskog naroda, krajnje spretan izgovor za slobodno kretanje unutar najraznovrsnijih žanrova, od anegdota do romana. Jasno je zašto su Francuzi, koji su otkrili roman, oduševljeni ovim.

Ivana Musiani

IL CORRIERE MERCANTILE, GENOVA, 16. 7. 1988.

... Definisan je kao »priroman XXI veka«, »vavilonski pastiš«, »slučaj« na poslednjem frankfurtskom sajmu... U stvari hazarska epopeja je samo izgovor za neprekidne metafore, lingvističke igre, priče slagalice, bajke rebuce koje nose niz nezaboravnih likova, mitskih, demonskih. Istorija istina i sretna inventivnost se mešaju, stalno odvođeći čitaoca sa pravog puta, s kojim Pavić održava neprekidni kontakt, sad ubedljiv, sad otudujući, u svakom slučaju šaljiv, pripremajući iznenadjenje na svakoj stranici i poklanjući nam jedan krajnje prijatan tekst koji nam u lepotu prevodu Branka Ničića pruža u svoj njegovoj svežini i originalnosti.

A.

GRAZIA, MILANO, 31. 7. 1988.

Književni slučaj bez preteča. Bar u ova poslednja vremena. Možda još od ogromnog uspeha knjige »Ime ruže« Umberta Eka ovako vratolomi i opšti uspeh nije zadesio neku knjigu...

Claudio M. Valentinetti

OSSERVATORE ROMANO, CITTA DEL VATICANO, 1. 8. 1988.

... To je jedna metafora života, koja je glad za hlebom i glad za ljubavlju i borbu protiv opasnosti. To je takođe glad za smrću; kad ova ne dode onda je to nesreća. A najveća radost u ovom životu je imati sebe. Samo, pazite, ko hoće da osvoji tvrdavu, mora najpre da osvoji svoju dušu.

Koliko snova u ovoj knjizi! Jasno je, iz njihovog čestog pojavljivanja, da su oni neophodni za život kao vazduh nekom živom organizmu. I koliko samo aforizma! I koliko imena! Kao da hoće da podvuku čudo ljudskog života.

Nijedan život se ne žrtvuje uzalud ako je pomogao da se nešto razjasni na ovom svetu. Hteti saznati sve je iluzija, ali odreći se shvatnja značenja svakog dana je glupo predavanje. Život je osvajanje slobode, ali delo oslobađanja počinje sa radanjem, čak i kad se osvetli nekom novom svetlošću tu, na kraju, na samrti, kako nam pokazuju hiljadu ovih likova iz »Hazarškog rečnika«.

U nama živi beskraj, i moramo da ga projektujemo izvan nas, ka onome drugome koje živi pored nas. Moramo da imitiramo Boga, koji nas voli i nema mira sve dok nas ne privoli na njegovu ljubav. Ljubav je lepota života, kao i njegova istina, njegov spas...

Cosimo Fornaro

MESSAGERO VENETO, UDINE, 11. 8. 1988.

... Iako se knjiga krajnje ozbiljno predstavlja kao savršen rečnik, »rekonstrukcija originalnog izdanja koje je Daubmannus objavio 1691. i koje je uništeno 1692.« valja odmah upozoriti, ili smiriti čitaoca po jednom pitanju: Pavićev rad nije naučno delo, ili bolje rečeno, nije samo naučni rad. Duh koji je autora vodio nije duh naučnika koji iskopava i seka leševe, ili akademika koji traži objavljuvanje. To je pre jedan putolovni i pomalo romantičan duh — ali njegov romantizam je ublažen autoironijom istraživača zaboravljenih svetova, blaga i tajni koje treba otkopati. Ovu knjigu treba čitati u raspoloženju nekog dečaka koji šeta obalom posle plime, tražeći bocu koju su talasi izbacili, u kojoj bi našao kartu ostrva s blagom, iako vrlo dobro zna da ostrva s blagom više ne postoje, a kad bi i postojala već bi bila osvojena turističkom špekulacijom. I na kraju krajeva, za Pavića, mitski hazarski narod predstavlja neku vrstu veličanstvenog »nepronađenog ostrva«, lepog upravo zato što je tajanstveno i nedostupno, da koristimo sliku koju je proslavio Gvido Gocano u jednoj od svojih najboljih pesama.

... U očima čitaoca isprva zbumjenog ili zaplašenog knjiga će se predstaviti kao ono što zapravo i jeste: istorijski rebus koji te sve više uvlači, brilljantni *pastiche* zasnovan na mešanju prošlosti i sadašnjosti, autentična slagalica, u kojoj umesto komada valja složiti reči iz rečnika...

Enrico Nistri

QUOTIDIANO, LECCE, 19. 8. 1988.

... To je jedna sugestivna rašomonkska igra, i, zašto da ne, piranelska šema koja, međutim, ne negira a priori konačno rešenje, nato protiv...

Raffaele Polo

IL GIORNALE DI BERGAMO, BERGAMO, 13.9. 1988.

Malo je knjiga koje uspeju da zainteresuju ceo raspon italijanske kritike, da prizovu najuglednije potpisne da učestvuju i polemišu u otkrivanju krajnje atipičnih, ali literarno dovršenih sadržaja. U poslednje vreme su nam ponudene dve knjige sa tim osobinama, obe je izdao Garzanti: »Američka predavanja« Itala Kalvina i »Hazarški rečnik« Milora Pavića.

Između ove dve knjige ne postoji srodnost i možda je njihovo poredjenje proizvoljno, ali im je zajednička velika originalnost i ličnost koja se izražava kroz harmoniju i dubinu mudrih izreka.

Francesco Mannoni

MILANO MILANO, Milano, septembar 1988

Pavić je koristio svoju istorijsku gradu, lingvističku i ezoteričnu sa vizionarskim ukusom slovensko/hasidske kulture. »Hazarški rečnik« nije samo učen tekst, kabalistički, kombinatorijski, to je takođe uzbudljivo pripovedanje, fantastično i ironično.

Raffaele Crovi

GODES, MILANO, septembar 1988

„Kao što vidite uzeli smo kao izgovor ovu zanimljivu i složenu priču o Hazarima ne samo da bismo se predali zabavi pred kraj leta, već da bismo videli koliko mogu da ispadnu neizvesna i dvostrislena pitanja koja se dramatično tiču savremenih naroda, ako se na njih gleda sa distancu koju nameće vreme ili relativnost izvora, ili ako su zavijena nekom tajanstvenošću.

Koliko bi kontroverznih pitanja našeg sveta (etnički sukobi, verska neslaganja, zahtevi teritorije) moglo jednog dana da se pojavi na nivou jedne literarne iako interesantne i zanosne »hazarske polemike?«

Sergio Milani

IL POPOLO, ROMA, 29. 9. 1988

»Hazarški rečnik«, roman istovremeno preveden na mnoge strane jezike, označava radanje jednog izuzetnog jugoslovenskog pripovedača, Milorada Pavića... .

Giuseppe Tedeschi

STUDI CATTOLICI, MILANO, oktobar 1988

„Čitalac će moći da pomisli da su Hazari bili vrlo izuzetan narod, i da čak pretpostavi da se na drugom kraju metafore skriva Srbija, izmučena domovina autora... .

„Pavić spaja pripovedanje i rečnik. Čineći tako njegovo pripovedanje teorijski se pre svega otvara ka značenju jer je spremno za bilo kakvu svezu, a u praksi negira značenje i svezu kao takve, kao i mogućnost pripovedanja koje govori istinu: u jednom rečniku sve je ravnoravno, relativno, dvostrisleno, protivrečno, kako to pokazuje priča o Hazarima. Ironija je razvijena, jer je Pavić bez daljnje svestranosti da je od Dideroa do danas rečnik amblem neuspelog pokušaja da se sve obuhvati imajući pojedinačne delove. On to zna, i zato koristi ovaj oblik pisanja; da bi rekao da istorija više ne živi u stvarnosti, već pre u snovima. Neka sam čitalac izvuče zaključke.“

Giuseppe Romano

(P. S. Zanimljivo je da Giuseppe Romano svoj prikaz *Hazarškog rečnika* smešta u širi okvir. On prikazuje na istom mestu leksikografsku produkciju najnovijeg datuma i najšireg zahvata od *Rečnika rečnika* i *Enciklopedijskog rečnika Sansoni* do *Rečnika opštih ideja*, *Etimološkog rečnika italijanskog jezika*, *Rečnika sinonima i antinoma* i velikih poduhvata u oblasti leksikografije italijanskog jezika, poput onog izdatog kod Garzantija i dr. U tom sledu na drugom mestu se prikazuje *Hazarški rečnik*, pri čemu je osim čisto književnog aspekta, koji se ovde prenosi, dat naglasak i na prave leksikografske elemente Pavićeve knjige, kao što su odrednice i literatura uz njih: Hazari, Cirilo, Metodije, itd. — Prim. priredivača)

AVVENIRE, MILANO, 18. XI 1988.

„Srbija, Srbija, Srbija“ viču mnogi mladi, sa egzaltiranim osmom na skupovima Slobodana Miloševića, proroka nacionalnog prepredaje koji, u najmanju ruku, hoće da ponovo osnuje ovu istorijsku zemlju, vraćajući joj nekadašnje granice, »čisteći« je od stranog prisustva, da bi je stavio na čelo južnih Slovena.

Možda grešim: no ovaj deo zabaćene Evrope mi se čini kao koncentrat volja sa tragičnom sudbinom. Fiziološka snaga jednog naroda, njegove stare narodne pesme koje ne pevaju samo mali orkestri u stariom Beogradu ili Prištini, leži u dubokom ubedenju da je pretrpeo mnogo poraza, a da nikad nije bio potpuno poražen... .

Gete, ta svetska latalica, nije samo putovao po Italiji i Francuskoj; bio je i u ovim krajevima, slušao je pesme srpskog naroda koje sveukupno čine neki vitalan i pogrebni epus, jedinstven po svom intenzitetu, i to ne samo na Balkanu. Gete je potresen izjavio: »Narod koji ovako peva nije mali narod.«

Otada se Srbi ponašaju u dobru ili zlu, kao svet drugačijeg kova: njihovi romantični pesnici preživljaju sve eksperimentalizme devetnaestog veka, prevazilaze barjeru koliko prolaznog toliko i glasnog socijalističkog realizma. Danas, svaki posmatrač, čitajući, da damo neki pri-

mer, jednog Milorada Pavića (njegov slavni »Hazarški rečnik« izdaje je Garzanti) ili uzbudljivog Branimira Šćepanovića (»Usta puna zemlje«, Umetnost i kultura, Jaca Book) vrlo lako može da primeti da je srpska književnost koncentrat sećanja i begova, sitosti i nezačajljivih apetita. Između ironije i genijalnosti, Pavić slaze iznova mozaik uticaja, slojeva koji zajedno žive svadajući se ispod kore prividnosti ovoga sveta ortodoksog duhovnog korena, no prepunog nakalemjivanja, lingvističkih takođe, egzotičnih zaostavština i iskušenja.

Arrigo Bongiorno

IL MANIFESTO, ROMA, 20—21. XI 1988.

Po Hrišćanima preobratili su se u Hrišćane, po Muslimanima u muhamedance, po Jevrejima u Jevreje. O sudbinama turskog naroda Hazara postoje razne različite verzije, rekonstruisati »Hazarški rečnik« izgleda kao uzaludan poduhvat. Zbog toga pisac Milorad Pavić prilaže uz svoj »romansiran rečnik« uputstva za upotrebu koja pozivaju na muško i/ili žensko čitanje, u potražnji za tragovima izgubljenog naroda po dijagonalni ili vertikalni, da se poigraje sa fragmentima kao komadima domina. Knjiga »Hazarški rečnik« koja je postala best-seller čak i izvan javnih sfera i izvan dveju autonomnih pokrajina izmučene jugoslovenske federacije (nedavno je izašla i u Italiji u Garzantijevom izdanju), može, između mnogih drugih načina, da se čita i na ovaj, isuviše providan, kao metafora balkanske zemlje u kojoj se sve manje vide i vrede činjenice dok su sve teže i značajnije interpretacije. Pročitati kružu »samopravnog socijalizma« može biti kao rešavanje ukrštenih reči.

Pošto je »zvanično« počela 1981. sa pobunom na Kosovu, odmah posle Titove smrti, jugoslovenska kriza kao da se vraća na početnu tačku u pokrajini koja se graniči sa Albanijom, kojom upravljaju specijalne jedinice, nepopravljivo podeljeno između albanske većine i srpske manjine. Povorkama koje već mesecima lutaju po celoj zemlji u znak solidarnosti sa Srbima i Crnogorcima sa Kosova, poslednjih dana su se pridružile i manifestacije albanskih stanovnika, koji su izašli na trg da protestuju protiv ostavki lokalnih voda. Titovi portreti i crvene zastave su vizit-karte i jednih i drugih, grupe ih koriste u vidu tupog oružja da ih policija ne bi napala, ali takođe i da bi se predstavile kao nastavljači i naslednici *njegove politike*.

»Detitoizacija u ime Tita« — koja se odigrava već duže vremena i na više strane — u ovoj fazi dodiruje jednu od osnovnih tačaka delikatnog uredenja jugoslovenske države: ono što Predsednik stvorio na osnovi *divide et impera* koja je funkcionalna za vreme zlatnog doba progresivnog rasta stepena razvoja. I upravo tu ravnotežu, bez pobednika i pobedenih — koju je garantovao ustav iz '74. — Slobodan Milošević, novi otac »srpskog naroda«, ima nameru da izmeni, vraćajući sve obimnije naciju, sigurnost svojih granica. Posle rezultata XVII Plenuma koji je sveo na prave mere njegove zahteve, Milošević je rešio — odobravajući okeansku »pro srpsku« manifestaciju koja se juče održala u Beogradu — da iskoristi do kraja svoj glavni adut: mobilizaciju masa, kako se samo Tito usudio.

Nicole Janigro

OGGI E DOMANI, PESCARA, novembar 1988

Nije lako sažeti istoriju Hazara; zaplet i tkivo romana; brojne filtrace — unutar priče — filološkog istraživanja; mešanje — neprekidno i zanosno — proživljene stvarnosti i izmišljanja, mašte i istorijskih izvora, mita i savremenosti; sve u svemu, celokupni raznoliki materijal koji učestvuje u konstrukciji ovog »Rečnika« tako je konkretni i tajanstven da se od prikazivača traži ogroman napor da bi čitaocu pružio zadovoljavajući uvid. Usudio bih se da tvrdim da je to knjiga napisana za — i ekskluzivno samo za — »čitaoca«, za obožavaoce fantastičnih priča, ne-stvarnih, s blagim »kriminalističkim« tonovima, koji su koherentno vezani za filološke izvore jednog doba i za jedan nestalni svet... .

...Pavić je rasni pripovedač. No on je i naučnik. Kao pesnik on otežavajuće oba sečiva svoga mača: uspeva, sa dvostrislenošću, ironijom, tajnim prizivanjima i prikrivanjima, sarkazmom, da stvari nešto novo kroz stavljanje jedne stvari pored druge, kroz uzdužne i poprečne projekcije i zaobilaznim putevima. Kao po jednom poznatom kibernetiskom principu, »rečnik« kao rezultat raznih kulturnih sastojaka, poetskih i suptilno polemičnih — čak i sa lingvističke tačke gledišta —, nije zbir raznih elemenata koji učestvuju u njegovom stvaranju, već je nešto novo, što živi sopstvenim životom, samostalno umetničko biće. U Italiji nemamo nijedan takav pokušaj: ako izuzmemo nekoliko knjiga Umberta Eka koje, ipak, kao rezultat izmišlja kibernetiskom pravilu: elementi preuzeti iz drugih kultura i iz različitih disciplina se tu ne spajaju u nešto jedinstveno, u umetničko delo.

Geatano Salvetti

CORRIERE DELLA SERA, MILANO, 18. 12. 1988

Ova tema Dvojnosti koju je tako lako povezati sa fantastičnom književnošću devetnaestog veka, sada prolazi kroz svoju novu bujnu dob, očigledni preporod. Pokušajmo da uhvatimo neki znak njenog zanosnog prisustva u knjižari, možda raskrinkavajući sve prevare iza kojih se sakriva čar ogljedala. Kao prvo bih savetovao jedan roman koji se predstavlja sa dve lepe knjige, jednim muškim a drugim ženskim primerkom, i koji su svoju književnu težinu smešta u strategiju jedne enigmatične igre, tajanstvene i prefinjene. Reč je o »Hazarškom rečniku« Milorada Pavića, u Garzantijevom izdanju; to je ljubavni roman, roman pustolovina, istorijski roman... Knjiga se može čitati od početka do kraja, ali može se započeti i bilo gde, ili krenuti od kraja... prednost Dvojnosti, koja je Borhesovski i svoja i ono drugo... .

Roberto Pazzi

Među poticajima za ovu knjigu stoji verovatno i uspešan trud Eka, čar borhesovskih fikcija i — nešto bliže — ogromna baština istorijskih romana slovenske književnosti u ovom veku (pomislite samo na zemljaka I. Andrića), kao model koji treba negirati i ponovo formulisati, i konačno Pavićeva ljubav prema srpskoj baroknoj književnosti (najintenzivije stranice knjige posvećene su osamnaestom veku). No ovde se učena grada stvara kroz čedan humor i prekrasno preobražava izvesnom bujnom inventivnošću, koja je u stanju da stvori male samodovoljne priče koje se slazu jedna u drugu kao komadi nekog šireg dogadaja dok ostaje mogućnost da se sastave i na drugi način...

Danilo Manera

(S italijanskog: Jasmina Tešanović)

IZVODI IZ KRITIKA OBJAVLJENIH U SJEDINJENIM AMERIČKIM DRŽAVAMA

WORLD LITERATURE TODAY, Oklahoma, 1986.

Uvek sam smatrao da je tradicija predodređena da proizvede odabrane težnje i vrhunske domete. To se lepo može ilustrovati primjerom najnovije knjige Milorada Pavića... U Pavićevom slučaju imam jasan osećaj da su ga dva veka književne tradicije pretvorila u velikog romansijera... Predmet njegove knjige su Hazari, narod koji je postojao veoma davno i iščezao bez tragova. Njihova priča je zato trajno upozorenje svim malim narodima, uključujući i Srbe, o ranjivosti i teškom položaju u kojem se nalaze...

B. Mikasinovich

PUBLISHERS WEEKLY, 13. 5. 1988

Iz slovenskih književnosti: Knopf objavljuje »Roman-rečnik u 100.000 reči«.

Hazarski rečnik: »roman-leksikon u 100.000 reči«, jugoslovenski roman koji je napisao Milorad Pavić objaviće Knopf ovog oktobra. Knjiga izlazi skoro dve godine nakon početka transkontinentalne potražnje izdavača Kerol Džejnvej. Kristina Pribićević-Zorić prevela je neobično delo sa srpskohrvatskog.

Prošlog januara, kad je Džejnvej bila u Evropi, čula je kako se govori o jednom briljantnom slovenskom romanu, o istoriji jednog naroda poznato pod imenom Hazari predstavljenom u obliku njihove knjige znanja — pošto su Hazari neka izmišljena grupa koja je procvetala negde iz Transilvanije od VII do XI veka naše ere. Knjiga ima odrednice rečnika za likove, mesta, ideje i zbivanja, ali je tako sklopljena da može da se čita od početka do kraja ili u sekvencama. Može takođe da se doživi sa tri različite religiozne tačke gledišta (hrišćanske, jevrejske i islamske), ili u svojoj muškoj ili ženskoj verziji — dva različita toma koja se razlikuju po sadržaju u dva ključna pasusa...

Po Pavićevu zamislu, *Rečnik* je prvobitno objavljen 1691. u izdanju od 500 primeraka; 498 je uništila Inkvizicija, jedan je pojeden, a jedan, »Zlatna knjiga« sa otrovnim mastilom, je preživeo. Ne zna se gde je danas, kuda je sve dospeo, ali je bio smrtonosan za svakog Nevernika koji nije obraćao pažnju na upozorenje i koji je pročitao više od devet stranica. (U predgovoru romanu autor uveravao čitaoca da neće umreti ako pročita ovo izdanje jer ono samo ima nameru da bude rekonstrukcija, moguća verzija. Na prvoj stranici, međutim, piše, »Ovdje počiva čitalac koji nikad neće otvoriti ovu knjigu. On je ovde mrtav zauvek.«)

Džejnvej se zainteresovala za »Rečnik« samo slušajući o njemu. Ali kao da nikо nije znao ko drži prava te knjige, ko ju je objavio (zna se da se knjiga prevodi na nemački) ili kako da dode do autora, čije delo nije ni poznavao (napisao je i druge romane objavljene u Jugoslaviji). Nije uspela da dode do njegovog izdavača u Beogradu, što ju je podstaklo da napiše pismo samom autoru. Posle duge tišine — Džejnvej je izgubila svaku nadu da će čuti nešto od Pavića — stigao joj je paket u braon papiru uvezan kanapom. U njemu, bez propratnog pisma, bila je knjiga na nekom neprepoznatljivom jeziku, no Džejnvej je mogla da dešifruje taman toliko od te azbuke da razume reč »Hazar« na naslovnoj strani. Nije imala pojma ko joj je to poslao, ali je ona zato poslala knjigu svom čitaocu za slovenske književnosti, i on joj je rekao da je to »remek-delo.«

U isto vreme, saznao je da je francuski izdavač Pjer Belfon kupio inostrana prava te knjige. Džejnvej je odmah poslala teleks Belfonu: »CULA SAM IMATE PRAVA STOP AKO SU SLOBODNA STRAŠNO SAM ZAINTERESOVANA.« Belfon joj je tražio da sačeka na francuski prevod, ali je Džejnvej bila tako ushićena njenim izveštajima i izveštajima savetnika da je odmah poslala ponudu u Pariz. I upravo pošto je sklopila posao, Džejnvej je dobila prevod na engleski uraden u saradnji između samog autora romana i prevodioca Pribićević-Zorić u toku od godine dana.

Pavić, profesor književnosti na beogradskom univerzitetu, pisao je Džejnvejnovoj na svom tvrdom engleskom: »Kao prvo želim da znate da sam pre deset godina objavio knjigu priča pod naslovom *Ruski hrt*, što je amblem vaše izdavačke kuće. Tako smatram da je vrlo simptomatično (sic!) da je od svih izdavača na svetu upravo vaša kuća »Borzoj books« uzelja moju knjigu.«

Pavić takođe gaji pse. Nedavno je završio svoj novi roman.

William Goldstein

PUBLISHERS WEEKLY, 12. VIII 1988.

Pavić je Šeherezada 20. veka... Čitaoci koji vole književne zagone uživače ulazeći u ovaj magični svet sa Pavićem kao vodom.

A.

KIRKUS REVIEW, New York, 15. IX 1988.

Isto tako autentično učena kao Borhesove knjige, ali mnogo nadrealnija od većine svetskih pripovedačkih dela današnjice, Pavićeva knjiga je podvig... Pavić može da piše u svako doba i o bilo čemu sa takom bezbriznom poetičnošću da to očarava, bilo da je reč o hazarskoj tradiciji »lovaca na snove« ili o nadrealizmu sprovedenom iz rečenice u rečenici tako radikalno, da deluje prirodno... Pored Pavića sa takvom rasponom mašte i kulture Garsija Markes izgleda kao Džems Mičener.

A.

THE WASHINGTON TIMES, 31. X 1988.

Kako utvorno, veseljačko, absurdno remek delo: *Hazarski rečnik, roman-leksikon* ima parnjaka u mapi crtanih puteva za AAA od Salvadora Dalija, ili u gomili Cigana što sviraju Bahove fuge u seoskoj krčmi. To je virtuozni falsifikat koji prevazilazi vrednost nepostojećeg originala, ukratko to je blistava višebojna predstava satkana rukom jednog homeirovskog pripovedača... Njegova rekonstrukcija istorije jednog davnog iščezlog naroda predstavlja gozbu nadrealne mašte... Tri verzije su pisane — ili »prevedene«, kako kaže pisac — u istom osnovnom stilu, s kojim se prepliću odvojene pripovedačke celine hroničara sa uvidima očevica od kojih zastaje dah...

Charles Fenyvesi

CHICAGO TRIBUNE, 6. XI 1988.

Roman složenih, dezorientišućih uživanja... Ako srpskohrvatska književnost nije bila u modi na Zapadu, kao što je sa ostalim slovenskim književnostima bio slučaj, po svoj prilici Pavićev roman će to promeniti. *Hazarski rečnik* je izjednačen sa *Imenom ruže* Umberta Eka po svojoj mudrosti, invenciji i intelektu, ali ga nadmašuje po svom finom zapletu.

Douglas Seibold

COLUMBIA DAILY SPECTATOR, 10. XI 1988.

Dvadeseti vek sa svim svojim skepticizmom, dao je novu snagu enciklopedijskom književnom žanru i Džems Džojs, Herman Broh, Umberto Eko i Karlos Fuentes su samo neki od pisaca koji su tome doprineli. Njihovi enciklopedijski romani su knjige-obuhvatnije-od-života koje odbijaju da oponašaju život. Umesto toga, one ga procenjuju kroz parodiju, znanje i kroz laverintske zamisli koje zahtevaju učenog čitaoca očorenoga duha. *Hazarski rečnik* pripada tom žanru. Roman leksikon u dva toma od jugoslovenskog naučnika i pesnika to je dragulj koji treba ponovo čitati bez konca i kraja. Čitalac može da počne ili da završi u sredini ili na kraju, ne gubeći uvid u tekst. Pavićeva knjiga je beskrajna knjiga od tačno 100.000 reči...

Kao *Hiljadu i jedna noć* *Hazarski rečnik* je zbirka kratkih priča. Kao *Ime ruže* Umberta Eka, to je triler. On ima dva zločina, jednu istragu, sudjenje i deo u pismima koji sadrži svedočenje očeviđača. Taj tekst korespondira sa drugim tekstrom, koji je izgubljen. Ali, Pavićev pripovedanje je i nešto drugo, izvanredan eksperiment u traganju za dušom, za nacionalnim i istorijskim identitetom Jugoslavije...

Proslavljam taj »rečnik«, tu novu staru knjigu, veličanstvenog rođaka Floberovog dela *Buvar i Pekiš*. Uzmite je od čitaoca koji se radošno otrova uživajući u devetoj strani romana.

Ilan Stavans

WASHINGTON POST, 13. XI 1988.

Kao i Borhes, Garsia Markes ili Kalvino, ovaj jugoslovenski profesor i prvoklasni romanopisac zna kako da svoje tekstualno madioničarstvo podrži vrhunskim portretskim minijaturama i zavodljivim anegdotama... Borhes bi to voleo...

Michael Dirda

THE NEW YORK TIMES BOOK REVIEW, 20. XI 1988.

ON MISLI KAO ŠTO MI SANJAMO

Postoji izvesna tensija u prozi, kao i u životu, između osećanja vremena kao linearne iskustva, gde jedna stvar ide u nizu (slučajnom ili ne) za drugom, i vremenom kao spleta medusobno povezanih iskustava, koje se odražava kao da ima geografiju podesnu da se iscrtava na karti. To je, u nekom smislu, napetost između budućeg vremena koje, sa svojim obećanjem smrti i svojim neprekidnim protokom dana i noći, nemilosrdno stoji nad nama, i prošlog vremena, koje ako se uopšte i može reći da postoji, postoji samo u prostoru glave, u toj rasprostranjenoj, višeslojnoj i često haotičnoj kući našeg sećanja.

Prilikom čitanja ovaj paradoks odmah prodre do naše svesti, to da, čak i kad se suočimo sa prozom reč po reč, ona sama po sebi postoji,

celovita i dovršena, u prostornom predmetu koji držimo u rukama, pa možemo ako to želimo, čak i u prvom čitanju, da odbacimo vodeću (ili gurajuću) ruku autora i da po sopstvenom nahodenju lutamo kroz tekst, tražeći, recimo, zanimljive ili inspirativne delove, ili preskačući do poslednjih poglavljiva da vidimo kako će se sve završiti, ili maštajući zauvek u pozadini, kada hoćemo da damo voljenoj knjizi neku vrstu iluzorne besmrtnosti ili bezograničnosti. Na taj način mnogo ljudi koje ja znam čitaju, na primer, Prusta.

Većina napisanih proznih dela ispoljava na neki način tu napestost između proze koja se otkriva i njenog zatvorenog i nefleksibilnog teksta, ali postoje neka dela, za koja se često misli (bar u našem vremenu) da su »inovativna«, koja to ističu u prvi plan. Takva je knjiga jugoslovenskog pesnika i naučnika Milorada Pavića, dosetljiv i razigran »Hazarški rečnik«, koja se svojim hronološkim poremećenim alfabetskim stavkama i svojim ukrštenim pozivanjem na simbole, omogućava svakom čitaocu da »sam sastavi sebi knjigu, kao u nekoj igri domina ili karata.« Čitalac može da prati neku temu kao u rečniku, a pročita knjigu od početka do kraja, s leva na desno ili s desna na levo, ili čak i »dijagonalno«, radeći u troje. On čak može, kako sugerise gospodin Pavić »da čita na način na koji jede: može da koristi svoje desno oko kao viljušku, levo kao nož, a da baca koske preko ramena.«

Iskreno rečeno, ova knjiga najbolje čita na bilo koji način osim od korica do korica. Jer, bez obzira na njenu prividnu složenos, ona se lako predaje – čak rado – rekonstrukciji čitanja, i verovatno postoji manje načina da se to uradi nego što bi autor voledo da mi mislimo. Rečnik je podeljen na tri odvojene knjige sa posebnim azbukama ili na tri »izvora« (hrišćanski, islamski i hebrejski), sa predgovorima u vidu niza »preliminarnih primedbi«, i dodacima (koji zapravo imaju veliku količinu narativnog mesa), a priča je podeljena na tri razdoblja, od kojih svaka ima svog različitog ključnog junaka u zavisnosti od izvora. Otuda 3 x 3 slog matrice sa podgrupama (?) Prostori između odrednica su jasno obeleženi, i ima, na kraju krajeva samo 45 tih odrednica a jedna od njih je samo referenca od jednog reda), mnogo manje nego što čovek može da očekuje u jednom »rečniku« sa takvim ciljem. Čak i ako se čovek izgubi, što je možda jednostavnije unutar stavki, može da bude zahvalno. Pošto ova knjiga na neki način odgovara Borhesovoj potražnji za »Istrijom snova« (Borhesovi obozavaoci će ovde pronaći moge odzive i šaputaju majstora Vavilonske biblioteke i otkrivača »Enciklopedije Tlona«), zadovoljstva koja sadrži mogu najbolje da se dobiju u delovima slobodnih asocijacija kao iz snova.

Za Hazare se kaže da su neki izgubljeni narod koji je cvetao ne-gde na Balkanu (»iza planina«, takoreći) kasno u prvom milenijumu. Iako nam je pruženo čitavo obilje zanimljivih folklorističkih anegdota i »legende« primenljivih na bilo koje takvo carstvo »iz bajki«, jedini »istorijski« dogadjaj je »hazarška polemika«, fantastična rasprava iz devetog veka između tri sveštenika – Jevrejina, Hrišćanina i Muslimana – o dušama Hazara, rasprava od koje se Hazari očigledno nikad nisu oporavili. Ovaj sadašnji »Hazardski rečnik« pojavljuje se kao rekonstrukcija iz 1980., kao osavremenjavanje jedne izgubljene knjige s istim imenom iz 1691. koja je takođe bila doterana rekonstrukcija izgubljenog »rečnika« hazardskih »lovaca na snove« od pre nekih osam vekova, sekete koja je postojala pre tri religije, pa su je možda ove apsorbovale (ili je ona njih apsorbovala). Ovaj prvočitni rečnik bio je zbirka priča o snovima »kao i biografije najstaknutijih lovaca i ulovljenih žrtava«, uključujući i učesnike hazarske polemike.

Ovo gnezdenje knjige unutar drugih knjiga, epoha unutar epoha, »jedne u drugoj kao niz šupljih lutaka«, zajedno sa izvesnim alfabet-skim pre no hronološkim razvrstavanjem odrednica i sposobnošću mnogih likova da se iz jednog obličja pretvore u neko drugo, iz jednog doba da predu u drugo, još više »prostorno određuju vreme«, ubedujući neke iz ovog društva ovde da protoci vremena mogu biti cilj jedne vrste ili da su možda njihove živote snivali neki drugi i da su upisani u knjige »oblikovane po davno, davno ispričanoj priči.« To su kao slavni Borhešovi metafizičari iz Tlona, koji su smatrali da je »sve vreme« već proteklo i da je naš život samo sećanje na zalasku, bez sumnje lažno i osakaće-no, ili razmišljanje o tom nepovratnom procesu«, i da smo »dok ovde spavamo negde drugde budni i da je na taj način svaki čovek dva čoveka.« Hazari takođe sanjuju jedan drugom dane budenja i »zamišljaju budućnost« u prostoru, a nikada u vremenu: »Do nas, Hazara, dopire samo jedan deo budućnosti, onaj najtvrdi i najneprobojniji, najteži za savladivanje, tako da se kroz nju probijamo postrance, kao kroz jak vjetar, ili kao razlivena bara neosetno se šire i plave nam noge ostaci i otpaci budućnosti... I mi ne znamo kome u opštem grabežu i raspodeli budućnosti dolazi onaj njen lepsi i nesažvakani deo.«

Ovde ima kokoši koje ležu »jaja vremena«, ona leže na jajima vlasnikovog života (ako se ispostavi da je loše može da ga pojede ume-to da ga proživi), nedelja koje dobijaju svoje »mesečno pranje«, godišnjih doba što sadrže dve godine koje se kreću u suprotnim pravcima i mešaju dane medju sobom kao karte, proteklih dana vidljivih »na bledom nebeskom svodu«, dok blistaju »plavi, mali i zdravi, bez kalendar-skih imena u jatu koje sretno nestaje... ostavljajući prasinu kao trag za sobom.« Ponedeljkom uveče, junak bi mogao »da uzme neki drugi dan iz svoje budućnosti i da ga koristi sledećeg jutra, umesto utorka. Kad bi došao do dana koji je uzeo, on bi na njegovom mestu iskoristio preskočeni utork, tako sredujući celinu. Naravno, pod tim uslovima, šavovi dana ne mogu da se savršeno uklope, tako da se pojavljuju pukotine u vremenu.«

Prva odrednica u prvoj (hrišćanskoj) knjizi (slična odrednica se pojavljuje na početku ili tu negde i u drugim dvema knjigama takođe) je Ateh, hazarška princeza i zaštitnica kulta lovaca na snove. Njen besmrtni, raznooblični nadrealni duh vlasta nad ovim što se zove, ili što je bar to bilo u početku, rečnikom. Ona je pesnik, učitelj, savetnik, madio-ničar, vampir raznih vrsta, buntovnik i neka vrsta Zen mudraca za kojega se sve istine ovog sveta same brišu, pošto je brisanje najbliže dopiranje do univerzalne istine.

Prvočitni rečnik za koji se kaže da su ga sastavili princeza Ateh i njen ljubavnik, legendarni Mokadasa Al-Safer, najveći lovac na snove (umeo je da »ukroti ribu u čovekovim snovima, da otvoru vrata u vizijama sveta, da dublje zaroni u snove nego bilo ko pre njega«), bila je verovatno komplikacija i skustava lovaca na snove, koji su, crpeći iz starih narodnih motiva svoju čudnovatu metodologiju, bili (i jesu) u osnovi mistični istraživači poetskih istina, jedinih koje preživljaju lagani ironiju gospodina Pavića. Istorija, nauke, filozofija, religija, gotovo svi oblici znanja i sećanja (svi »rečnicici« su ismejani, rastopljeni u snevanje, prvočitnog diva Adama-pre-Adama (Adam Kadmon, Adam Ruhani), čije telo sadrži univerzum, i koji je »mislio kao što mi sanjam.«

Cilj lovaca na snove je da »ulete u snove drugih ljudi i njihov san i da odatite izvuku male komade Adama-preteče, njegovog bića, sastavljujući ih u jednu celinu, u takozvane hazarske rečnike, s ciljem da sve te sakupljene knjige otelotvore na zemlji ogomno telo Adama Ruhanija.« – teško izvodljiv poduhvat, s obzirom da je sam Mokadosa Al-Saferjeva uspeo da oblikuje jednu jedinu vlas Adamev kose. Pored toga, kako sam davo upozorava, to je smrtno opasan poziv, i rekonstruisani Adam može avaj, da postane monstrum.

Učesnici religiozne debate u hazarskoj polemici se takođe zovu i lovci na snove i čitači snova, tako da nose dobre namere čak i kad su im argumenti svedeni na vazdušastu suštinu snova (pozvani su da tumače san u središtu hazarske polemike u kome je andeo rekao vladaru: »Gospod je zadovoljan vašim namerama ali ne i vašim delima«). I kao i ostali »studenti hazarskog pitanja« koji se ovde navode, čitaoci ove knjige postaju, ipso facto, posvećenici kulta lava na snove princeze Ateh, pozvani »da ostave svoje izvezte i dodatke hazarskom rečniku gde svrši uspešni lovci na snove ostavljaju svoje.« Gospodin Pavić nam kaže u uvodnim beleškama, »da i kad je knjiga zatvorena može nešto da joj se doda: kao što ima svog prethodnog i sadašnjeg leksikografa, tako može da stekne nove pisce, kompilatore i nastavljače.«

Što može vrlo lako da se desi. Ovo proširenje linije narativnog vremena, koje nudi čitaocu niz puteva što se račvaju umesto nepromenljiva paginirane sekvencije, sa svojim mučnim iluzijama, o životu posle smrti nekog neiscrpneg beskrajnog teksta, sada ima veliku čar za humaniste zavedene kompjuterom.

Od kad je pobornik i prorok kompjutera Ted Nelson izmislio reč »hipertekst« da bi skoro pre dvadeset pet godina opisao to kompjuterski vođeno-nepovezano pisanje, počeo je siguran, sad već brz priraštaj da ka zainteresovanih za ovaj najnovijiodeljak lovaca na snove. Sada se piše jedna nova vrsta »knjige« bez korica, interaktivna, podlozna proširjenju; bez sumnje da ih postoji niz tamo u hiperprostoru ovog istog časa; »Hazarški rečnik može lako da zauzme svoje mesto medju tim inspirisanim jahačima, koji imitiraju oca gospodina Pavića Teoktista Nikolskog, sјajnog izumitelja života svetaca, da bi dodali svoje nove odrednice, i pomogli da se ubliči telo Adama Kadmona. Ako možda nije klasična, još uvek može da postane, nova književna igra (popularna kao Podrumi i Zmajevi), igra gajenje novih hazarskih rečnika, kao što je i prvi izrastao iz kvasca princezine zbirke.«

S obzirom na sve njene lepote, strukturalnu novinu i komičnu inventivnost slike, mora se reći da ima nečeg vrlo laganog i vazdušastog u ovoj knjizi. Zabavno je lovitvi sve te veze između odrednica; no, pošto su spajane pre varljivim ponavljanjem motiva i potrebom za formalnim sredstvima nego pravim narrativnim dogadjajem ili razvojem, to je, kako sugerise sam gospodin Pavić nešto kao rešavati ukrštene reči. Ili, kao da nam princeza Ateh daje zadatke, kao što je dešifrovanje snova, koji su takođe manje poznati zahvaljujući čvrstoj priči i suštini nego po njihovoj značajnoj strukturi i životopisnoj površini.

Prvi put srećemo Ateh dok se ona sprema za spavanje tako što kiti svoje kapke sa slovima koja ubijaju čim ih pročitaš, čuvajući je na taj način dok spava. Tako mi ulazimo u knjigu kao da se uspavljujemo, kapci su nam zapečaćeni slovima, i iako sami princezini snovi, izuzev jedne kratke avanture lava na snove, nisu zabeleženi, to je kao da je ceo rečnik ništa više nego kolaž njenih snova, izazvan asocijacijama prozvenim delimično ovim prvim pasusem. Motiv slova sa magičnim svojstvima, na primer, provlači se kroz celu knjigu, kao i mnoge druge teme i motivi koji se pojavljuju u ovoj kratkoj odrednici – so, ogledala, metamorfoza, lovci na snove, oči, hazarška polemika i rečnik, neodređenost, dvojničici, prevod, alternativne priče, različita vremena – od kojih bi sva ka mogla da ima sopstvenu odrednicu ili odrednice.

»Oči«, na primer: oči princeze Ateh su srebrne, no ostale su kao dva plitka tanjira supe od luka«; »dlakave kao muda«, »kao belo grožđe čija se zrna provide kroz opnu«, »boje vlažnog peska«, »u obliku jajeta«, »kao dve plave ribice«, »kao dve ugažene bare«, »kao ose koje prenose svetu zarazu: jedno oko muško, drugo žensko, a svako sa žaokom«. Postoje oči koje mogu da boje, druge koje mogu da sroče ime u vazduhu i da upale sveču ili da progutaju pticu u letu. Zatim jedan drugi lik ima grudi sa trepavicom i obrve iz kojih je »curilo tamno mleko kao neki preteći pogled.«

Ove slike nisu razvijene niti se ponavljaju, i neke od njih mogu se primeniti, kontradiktorno, na isti lik ili da ih dele različita lica. One postoje po sebi i za sebe, za njihov trenutak na stranici, i najčešće su najčudnije one u jednom redu primenjene na likove koji kao i da nemaju drugog cilja za svoje postojanje u tekstu osim da prikažu neku sliku. Tu je paša Mustaj-Beg-Sabljak, na primer, koji je bio »krupne, nepravilne grade, kao da je nosio kozu preko svog odela, i turban između kose i lobanje.« Ili mala devojčica, prikazana gola, koja je »boovala od jedne čudne bolesti: njena leva ruka bila je brža od njene desne. Tvrđila je da joj je leva ruka tako brza da će umrati pre nje. Nikad neće biti sahranjena s mojom levom rukom/Već je vidim kako leži bez mene u malom grobu, bez oznake ili imena, kao brod bez krme/« Ili anonimni Slovenci »čije su duše bradate a zimi nose ptice u svojim košuljama da ih greju, ili »plemena koja šibaju vjetar, i puštaju travu na svojim glavama umesato kose, i čije su misli ledene.« Ove poslednje posećuju istetovirani hazarški glasnik, koji nosi istoriju i topografiju svog naroda na svom telu,

koji je »završio svoj život na dvoru nekog kalifa tako što je prevrnuo svoju dušu i potom je navukao kao prevrnutu rukavicu.«

Ako je sve ovo, kako sugerise gospodin Pavić, »nešto kao naslada u snu«, onda je to naslada zbog svega toga, i, veran svom poimanju da su sve knjige snovi a čitaoci lovi na snove, to je jedno bujno i velikodušno slavlje čitalačkog iskustva. Njegovi likovi imitiraju one metafizičare Borhesovog Tlona, koji »ne traže istinu ili čak ni verovatnoću, već pre ono zapanjujuće.« Ne mogu da citam srpskohrvatski original tako da nisam najbolji sudija, no, sudeći po gore navedenim neodoljivim citatima, prevod Kristine Pribičević Zorić izgleda iznenadujući brilljant. Ima izvesnu svežinu, sjaj, delikatnost i meru u rečenicama što podseća na »Sto godina samoće« Gabrijela Garsije Markesa u prevodu Gregorija Rabase, ili na predivne prevode Vilijama Vivera Itala Kalvina.

Robert Coover

* * *

THE NEW YORK TIMES BOOK REVIEW, NEW YORK 20. 11. 1988

Kako ubiti čitaoca

»Ima već dve hiljade godina kako pisci izmišljaju nove načine pisanja, a mi smo sve vreme čitali na isti način. Pokušao sam da promenim način čitanja.« Rekao je Milorad Pavić u jednom intervjuu preko telefona u Manhattanu. Prema tome, »ne postoji sat u njegovom »rečniku romana«, Hazarskom rečniku, iako prolazi kroz gotovo čitav milenijum istoriju jednog naroda koji je živeo pored Dunava, a ostavio za sobom samo nekoliko arheoloških tragova i pozivanja u hrišćanskim i jevrejskim izvorima iz devetog i dvanaestog veka, pre no što je nestao.«

»Svako zna kako da koristi rečnik ili da rešava ukrštene reči,« rekao je gospodin Pavić. »S ovim »Rečnikom« svako mora da napravi sopstvenu knjigu. Svaka odrednica je priča. Laka je za čitanje – mlađi mi kažu da je kao kompjuterski jezik koji se zove BASIC – ali je pisanje bilo teško. Morao sam da vodim računa da svaka odrednica može lako da se čita pre ili posle bilo koje druge. A svaka je morala da bude i dobra. Otkrio sam da je bila dobro ono što mi je ulivalo strah; strah znači da ste prekračili prag neotkrivenih zemalja.«

Pošto je roman preveden na mnoge jezike sa različitim azbukama i rasporedom reči različitim od srpskog originala, odrednice koje su poređane azbučnim redom, uvek su se pojavljivale u drugačijem redosledu i knjiga je postigla veliki uspeh na svakom jeziku na koji je prevedena do sada. »Hazari su metafora za mali narod koji prezivljava između velikih sila i velikih religija,« rekao je gospodin Pavić. Tako da su u Jugoslaviji »Srbi tu prepoznali sopstvenu sudbinu; isto se to dogodilo u Sloveniji i svuda drugde, to je priručnik kako da se preživi. Isto tako je bilo i u Madarskoj, u Češkoj, i tako dalje. Jedan francuski kritičar je rekao, »Svi smo mi Hazari u vremenu nuklearne opasnosti i zagadene sredine.«

Član porodice koja već šest generacija proizvodi slavne pisce, još od osamnaestog veka, profesor komparativne književnosti na beogradskom univerzitetu, kaže da su njegove namere u prozi koju piše da obezbedi da »čitalac, a ne autor, postane centar knjige; postoji takođe uputstvo kako ubiti čitaoca u »Rečniku«. U njegovom novom, još neprevedenom romanu, »Predeo slikan čajem,« koji može da se čita horizontalno ili vertikalno kao ukrštene reči, glavna junakinja se zaljubljuje u čitaoca. Ljubavna priča je horizontalna; ako je čovek čita vertikalno dobije genealogije glavnih junaka; a alternativni krajevi mogu se naći samo u registru. »Grešili smo,« završio je gospodin Pavić. »Uvek smo govorili o talentovanim ili darovitim piscima; trebalo bi da govorimo o talentovanim i darovitim čitaocima.« On se očigledno dobro provodi provokativno čineći sve moguće da ih stvari.

D. J. Bruckner

* * *

WORLD & I, WASHINGTON, November 1988.

Retko da roman iz Jugoslavije obuzme evropsko čitalaštvo kao oluja, kao što se dogodilo sa »Hazarskim rečnikom« Milorada Pavića. Činjenica da je Pavićovo delo to učinilo zavisi od brilljantne mešavine narativnih glasova: glasova istoričara, pesnika, folkloriste i komičara. No i više od toga, njegov roman omogućava čitaocima da povrate jedan svet potpuno skriven logičnom i naučnom posmatraču. Koji je to svet? Onaj u kome zahtevi religije, legende i mita i tradicije imaju podjednake zasluge kao i činjenice: u suštini, onaj u kome neki prvo bitno prosvetljen pogled na čoveka i prirodu preovladuje.

Editor

* * *

WORLD & I, WASHINGTON, November 1988.

Zapanjujuće je da jedan tako razuzdano ezoteričan roman kao »Hazarski rečnik« Milorada Pavića postigne međunarodni uspeh. Uglavnom samo realistička dela osvoje status bestselera: eksperimentalna proza i druga dela koja se pojgravaju i izigravaju konvencije romana imaju malo sledbenika čak i onda kad dobro produ kod kritike. To da je jedan nepoznati autor iz Jugoslavije, napisao roman o nekom izumrlom narodu o kome se gotovo ništa ne zna, roman koji je postao bestseller ruševi sva pravila, čini njegovo objavljanje u ovoj zemlji činjenicu vrednu pažnje...«

Jedan je kritičar nazvao knjigu »pravim istočnjačkim bazarem.« Jedan drugi ju je uporedio sa »španskom krčmom na drumu u kojoj svaki

gost može da spravi svoj obed.« Bernar Pivo, poznati domaćin televizijske emisije, koji je intervjuisao Pavića u svom programu, pitao se na glas da li će reč Hazar ući u jezik. Mogli bismo na primer da kažemo, »Kako je hazarski,« kad hoćemo da kažemo kako je nešto čudnovato...«

... Pavićev rad nije sui generis. Priče čuda sa istoka predstavljaju jedan od najdrevnijih žanrova u književnosti. Počelo je sa Grcima, Herodotovim pričama o Indiji i sa delima starih pisaca...«

Mnogi srpski pisci, uključujući i Pavića hteli su da uspostave kontakt s onim što su smatrali da je njihovo duhovno i intelektualno poreklo, s prostorom koji oni nazivaju »Vizantija.« Stavljaju tu reč pod znake navoda zato što oni ne traže toliko istorijsku Vizantiju koliko mitsku, onu koja se skriva u pričama i pesmama. Mit, a ovo je za Pavića odlučujuće, je priča o poreklu, priča o bogovima i polubogovima i stvaranju sveta i njegovih stanovnika. Mit je rečnik, enciklopedija arhetipa koji definisu istorijske i duhovne dimenzije datog naroda.

Postoje, pretpostavljaju, samo dva načina na koji čovek može da oživi tu tradiciju. Može da minimalizuje protivrečnosti, da potraži sintezu, neku čistu suštinu prošlosti, ili da baci sve protivrečnosti na — na način Hjeronomusa Boša. To je Pavićev način. On je uneo u ovaj roman materijal koji se obično ne smatra književnošću. U »Rečniku« mi nailazimo na hrišćanske, muslimanske i jevrejske legende, poslovice, narodne priče, zagonetke, kuvare, istorijske dokumente, književnu kritiku, čiste biografije, anegdote, magične recepte, šale i još mnogo toga. Nema razdvajanja ovog materijala, niti osećanja da je nešto »uzvišenije« od nečeg drugog, ili da ima veću književnu vrednost. Sve je deo Pavićeve sveobuhvatne vizije.

Da li je to ono što zovemo »Magični realizam?« Da li su knjige Sto godina samoće Gabrijela Markesa i dela Italja Kalvina i Bruna Sulca prethodnica? Da i ne. Da, utoliko što je mašta najuniverzalnija sposobnost od svih, i ne zato što svaka mašta ima korene na svom tlu. Sličnosti i razlike, to je otrprilike sve što postoji na svetu. Čitajući Pavića pogoda me neka ogromna bliskost svemu onome što kaže kao i čudnovatost svega. Kako je samo bogato protivrečan taj svet koji on opisuje!

Pavić ima tri vida. Prvo, on je priovedač *Arapskih noći*, ljubitelj dobre priče sa mnogo neočekivanosti i čudesnih preokreta. Zatim postoji Pavić pesnik, tvorac metafora i simbola. Ako je suština poezije vizija odnosa sa svim stvarima, »demon analogije«, kako ga je Po nazivao, onda Pavić upravo to radi. On traži skrivene odnose, suprotstavlja različite stvari tako da mogu da otkriju neku svoju neočekivanu srodnost. Konačno, njegova vizija je komična, jer je komedija cenjenje mnoštva i protivrečnosti sa propratnim shvatanjem da se ne mogu zapravo nikad razrešiti na zadovoljavajući način. Komedija se vraća na pirovanje — orgastične plesove koji predstavljaju satire umesto heroja. Napreduje tako što meša ono duhovno i ono senzualno, sveto i profano. U »Hazarskom rečniku« Pavić se ponaša kao majstor obreda u nekoj vrsti metafizičkog ciklusa, uvodeći neverovatne predstave i komentarišući ih dok se izvode...

... Čovek ne mora da čita Pavićevu ranu prozu da bi shvatio zašto mu je proza toliko osobena. U pitanju je pesnikova mašta. Ono što Pavić čini sa opisima, ili tačnije, ono što on čini sa govornim figurama (metafore i tome slično) upravo čini njegovu prozu nezaboravnom. Likovi deluju istovremeno i nadrealno i narodski. Čitalac ne može da bude siguran da li je to moderna eksperimentalna književnost u svojoj krajnosti, ili stara narodna mudrost. A naravno, i jedno je i drugo...

»Istorijska je na milosti i nemilosti poezije,« rekao je Marks, i ovaj put je zaista bio u pravu. Čovek treba samo da pročita Pavićevu prozu da bi video koliko je to istina. Poezija je ono večno subverzivno, što izmišlja neprekidno nove modele univerzuma, očigledno iz čiste radosti stvaranja. Platon iz tog razloga, kao što je svima poznato, nije mnogo Mario za poeziju. Pavić namerno istražuje prirodno neprijateljstvo poezije i istorije sa takvom raskoši i nepoštovanjem konvencija da su dostojni Servantesa i Rablea.

Pavićev pristup postaje jasan već u njegovim pričama. Između 1973. i 1982. Pavić je objavio četiri zbirke priča. One već imaju sve osobine stilisa i metoda koje nalazimo u »Hazarskom rečniku«, naročito ono pomučivanje granica koje tipično odvaja istoričara od prozogn pisca. Priče često počinju kao istorijske rekonstrukcije nekog života ili dogadaja. One sadrže veliku količinu detaljne erudicije i skretanja sa teme, kao i najrazuzdanije letove maštice, stranice koje bi mogle izaći iz knjige snova, knjige okultne filozofije ili crne magije. Čak i kad Pavić piše o savremenim dogadajima i živim ljudima on pričama daje naročiti efekat kolaza. Ako realizam znači gledanje na ljudi i dogadaje sa jednog stanovišta, za Pavića se može reći da koristi mnoštvo stanovišta, neprekidno u pokretu. Ako to čitaoca dezorientiše — što svakako i čini — to je ipak i njegova namera kao i velika radost.

Hazarski rečnik je neka vrsta *Kataloga celog sveta* sa Balkana. Njegova je ambicija da sakupi sve vredno u toj tradiciji, i da radeći to zarobi duh i mudrost tog mesta. Kao što se upitao jedan francuski kritičar, »Da li se možda pojavila prva knjiga dvadesetprvog veka?«

Charles Simic

**

WORLD & I, WASHINGTON, November 1988.

Pavićeve predstavljanje hazarskog problema

Pošto smo skicirali ogoljen okvir hazarskog problema, možemo da da se okreнемo Paviću i njegovom predstavljanju hazarskog pitanja. Na istoričara obavezno ostavlja dubok utisak bliskost autora mnogim osnovnim izvorima hazarske istorije. Ali ovo nije istorijsko delo. To je proza, koja u izvesnim prilikama pokazuje vrlo originalan, čak i poigravajući, uvid u neka od ključnih istorijskih pitanja Evroazije u devetom veku. U delu je preobraćenje Hazara ključni dogadjaj. Potom se pojavljuju paralelne i ponekad nepovezane rečničke odrednice na neku temu iz

tri grupe izvora: hrišćanskog, islamskog i jevrejskog. Dogadaji se uveličavaju, smanjuju, iskrivljaju i izmišljaju. Ali mnogo češće, neka stvarnost leži im u korenju.

Na primer, Pavić nam priča kako Rusi nisu spavalni 943. osam noći dok su uništavali Atil/Itil — i zatim, da su 965—970, hazarsku državu. Ovde je nekoliko dogadaja preuveličano radi efekta. Godine 943—44, snage Rusa su izvele smeo pljačkaški pohod na kavkasko-albanski grad Partav, koji je zatim držan šest meseci sve dok se Rus nije razboleo od nekog lokalnog voća i vratio kući. Godine 965, kao što smo već videli, neke druge ruske snage su uništile hazarsku državu.

Divan izum je Pavićeva tvrdnja da među predmetima istraživanja u obnovljenom interesovanju za hazarske studije stoje papagaji iz predela Crnog mora, za koje se verovalo da još uvek umeju da govore hazarski. Pavić zna da su posle pada Hazarie, neki Hazari pronašli put za Španiju. On zatim nastavlja da izmišlja specijalne tradicije i običaje vezane za njih. A neki su likovi u celosti proizvodi njegove plodne mašte, na primer, hazarska princeza Ateh (jako ime podseća na ostrvo Ateh zabeleženo u delu *De Administrando Imperio* Konstantina Porfirogenita).

Pavić preuzima priču zabeleženu u hronikama o Vladimirovom preobraćenju u hrišćanstvo, izveštaj koji sadrži religioznu raspravu među predstavnicima islama, judaizma i ortodoksnog hrišćanstva, meša je sa vizantiskom verzijom dogadaja, a sve to predstavlja kao hazarsko. Zaista, priča o Rusu najverovatnije je sazdana prema nekoj hazarskoj priči. Autor nas informiše da su potomci Hazara, »Kuzarim« živeli u svojim sopstvenim oblastima u centralnoj i istočnoj Evropi sve do drugog svetskog rata. *Kuzarim* je hebrejska reč za Hazare. Ali takav narod nije postojao u modernim vremenima. To može da deluje kao lukav aludiranje na Karaite iz Poljske, Litvanije, Belorusije i Ukrajine. Oni, kao što je zabeleženo, imaju odnos sa Hazarima, koji je, ako ne u potpunosti, onda bar dobrim delom izmišljen. Njegova obrada beskrajno složene misije Čirila i Metodija u odnosu na Hazare i Slovence pokazuje nam blisko poznavanje izvora kao i neke sekundarne literaturu. Njegova sugestija da je Halevi na neki način imao pristup izgubljenim delima Konstantina/Čirila jedan je izuzetan skok mašte — i krajnje neverovatan. Činjenicama se manipuliše, one se izvrću i množe jedna preko druge. Bez daljnog, Pavić tako nešto govori o pisanju istorije i stvaranju nacionalnih mitova.

Strogo govoreći, prema tome, ovo nije istorijski roman. Ne postoji zaplet u tradicionalnom smislu. Ne postoji vadjenje iz golih izvora da bi likovi postali od krvi i mesa. Naprotiv, zaplet i likovi kreću se divlje. »Činjenice« o Hazarima i o srednjovekovnoj hazarskoj i slovenskoj istoriji, često nedokučive i dvostrukosne, ovde su predmeti igre, glume, s obzirom na izvanredne obrete i preokrete koji očaravaju i zabrinjavaju. Bez obzira na razuzdane letove mašte, spisateljev šarm i nežna humanost su nam siguran vodič na ovom teškom terenu.

Peter Golden*

* Peter B. Golden je profesor istorije na Rutgers University i autor dela *Studije o Hazarima*. (Prim. priređivača)

THE WORLD & (Washington) November 1988.

Opisujući Hazare u Zelenoj knjizi Pavić se sasvim približava identifikovanju današnjeg položaja Srba u Jugoslaviji sa položajem Hazara. Hazarska država je organizovana na veoma složen način...

Dok su manje etničke grupe sve nazivane svojim imenima, najbronjija grupa je ponovo podeđena na nekoliko pokrajina od kojih sve ne nose hazarsko ime. Hazari u drugim distrikta ponekad kriju svoje poreklo i jezik, jer samo tako napreduju. Hazari nisu srazmerno zastupljeni na dvoru i u drugim službama i njihovo napredovanje je uslovljeno pokoravanju interesima nehazarskog stanovništva. Čak najbolja preporuka za napredovanje u službi je napadanje na Hazare...

U prestonici, koja se nalazi usred najužeg hazarskog područja, vodi se računa da se priznaju i nagrade dele na ravne debove svima, ali u drugim provincijama nije tako, te najveći deo odlaži nehazarskom životu. Ali, kad dođe do oružja i odbrane zemlje, Hazari nose najteži deo bremena, dok ostali vuku svak svojoj matičnoj naciji. Lista ovakvih primera mogla bi se proširiti višestruko.

Takva situacija sasvim je slučna položaju koji u Jugoslaviji ima republika Srbija, koja je morala da izdrži jakе separatističke tendencije od strane svojih autonomnih pokrajina Vojvodine i Kosova. U jednoj drugoj republici u okviru Jugoslavije, u Bosni i Hercegovini, gde su Srbi većinsko stanovništvo, oni su primorani da potisu svoje nacionalno osećanje, a da se ne govoriti o podredenom položaju kada je reč o dohotku i priznanjima. Pa ipak, u prošlosti su bili prinudeni da ponesu ne-srazmerno veliki vojni teret u odbrani zemlje, jer su najbrojniji...

Mora se podvući da Pavić nije šovinist... Ono što izgleda da on hoće da kaže u ovakvim paralelama jeste uverenje, koje dele i mnogi drugi Srbi i Hrvati, da neravnopravnosti i nerešena nacionalna pitanja u Jugoslaviji mogu imati tragične posledice i vode, možda, propasti čitave nacije, što nije daleko od slučaja s Hazarima.

V. D. Mihailovich

NEW YORK TIMES, 23. XI 1988.

Neki od poetskih pasaža Hazarskog rečnika su čarobni i snažni kao bilo šta što je stvorio Gabrijel Garsia Markes. U prevodu Kristine Pribićević-Zorić oni svedoče ne samo o Pavićevom daru za jezik, nego i o majstorstvu njegove magije i o sposobnosti manipulisanja konceptima stvarnosti i vremena...

Michiko Kakutani

**

TIME MAGAZINE, 5. XII 1988.

Pavićev simulakrum istorijskih istraživanja daje portrete ljudi koji zалудено traguju za istinom o jednom dogadaju koji se možda nikada nije desio. I oni koji uđu u klaustrofobičan svet ovog romana zateći će se zarobljeni u istoj ludosti. Želeće da znaju šta se zbilja desilo i neće uspeti. Ali, osećaj osućenosti bledi pred čarobnim traganjem.

Paul Gray

**

THE NATION, New York, 5. XII 1988.

Hazarski rečnik je lakše pročitati nego opisati. Ako vam Nabokov dolazi na um, tu je takode i Pinčon (*Gravity's Rainbow*), Zvevo (*Confessions of Zeno*), Borhes (*Svetka istorija beščašća*, *Pristup al Mutasimu*) Kortasar (*Školici*), Lem (*Solaris*), Eko (*Ime ruže*), Čandler (*The Long Goodbye*), Bart (o novinskim dodacima za testo Panzani) i braća Marks (Karl i Gruča). Ne šalim se. Bez spiska nema ni postmoderne. Pavić, pesnik i profesor književne istorije na Beogradskog univerzitetu i sam je šaljivčina. Jer, ako je — da se zaustavim na Francuzima, mada sam uveren da se on podgruno i mnogim veličinama sa Balkana o kojima nikada nisam čuo — nadmudrio lingviste kao Sosira, antropologe kao Levi-Strosa, istoričare kao što su Fevr i Leroj Ladiri i dekonstruktiviste kao što su Bark i Fuko, on je nadmudrio i svoje sopstvene Srbe. Srbi, on sugerira, imaju kruzni identitet slučnu hazarskoj...

Možete i treba da to učinite, otvoriti Pavića bilo gde hoćete i da pročitate šta god zaželite, unafrag, ukoso ili naopache. To ništa ne menja, jer svaka odrednica je samostalna, ima sopstveni smisao ali je i unakrst povezana sa drugim odrednicima — užas kada se treba napisati, ali prijatno lako kada se čita. Potom sve što treba učiniti jeste da odlučite koju vrstu romana hoćete da uobičajite od tih ushićenja i mistifikacija, od tih blistavih ostataka opljačkanih kultura... Pored toga što je nadmudrio i strukturalizam i dekonstrukciju i organizovanu religiju i kruz srpskog identiteta, da ne pomini psihanalizu (Lakanu) i marksizam (Altisera), »Hazarški rečnik« je u svojim osnovama antipolitički usmeren — sem što kaže da veliki narodi ne treba da ugnjetavaju male i anti-ideološki roistentan, sem u stavu »ljubav je kompas«; to je knjiga snova koja istura u prvi plan prava umetnosti i mašte protiv cepidlaka, kostolomaca i krvopijata iz redova društava za biološki inženjeringu čoveka, to je spas od istorije, roman o duhovima... I uz to je veliki i osmehnut.

Ali, okrenuvši tu knjigu naopache i čitajući je unatrag, pročitao sam tu i jedan drugi roman i sada mi izgleda da smo svi mi Srbi.

John Leonard

**

NEW YORK CITY TRIBUNE, Dec. 14, 1988.

KNJIŽEVNI SVET JE IZNEDRIO JOŠ JEDNO REMEK DELO

Hazarski rečnik se mora čitati kao novi oblik književnosti... Potrebna je ozbiljna i eruditna naučna sprema da bi se razlikovala stvarnost od mašte u Rečniku. Ali, bolje je i ne počinjati takav posao, nego prihvati Pavićeva laverintska istraživanja i pratiti sve što on piše, sugerira, sve na šta aludira, šta ističe i čemu se smeje. Nema dobitka ako počnemo da slaćemo mozaik od tog opusa, o kojem je mnogo stvari dosada rečeno i mnogo stvari tek dolazi — opusa o kojem je već kazano da razrađuje svet da bi ga delimično rekonstruisao — od časa kada čitalac pristane na pravila igre. Ali, ovde nema zagonetke, sem jedne: ljudske zagonetke koja pokazuju da ipak retki ne gube hrabrost i nastavljaju da istražuju magmu postojanja usred ambisa ovog užasnog veka gde se laži i stvarnosti nadmeću oko samouniženja, a književnost tapše novinama...

Drugim rečima, Pavić je čovek ukorenjen u jedno određeno tlo i civilizaciju tog tla; on je univerzalan upravo zato što je poseban. On poznaje svet kroz svoj mikrokosmos i to ga poznaće u dubinu, što mu omogućava da se oseti kod kuće sa simbolima, značenjima, proročanstvima, pesničkim iskustvima i umetnošću ikona i narodnih pričanja. On je ukorenjeniji od internacionalizovanog Horhea Luisa Borhesa, manje ikonoklast od Umberta Eka, i nije opsednut seksom kao Gabrijel Garsia Markes. Pa ipak, on pripada toj »školi«. Kritičar koji ga je smestio u 21 vek po svoj prilici bio je potpuno u pravu. Nema 21 veka, on je nedokučiv kao svaka sutrašnjica. Ali, on danas igra ulogu prostora gde mogu da se sklone umetnici i učenjaci i da se oporave od tereta ovog bučnog, našeg veka. U našoj klimi lažnoj i unižavajućoj, svet mašte postaje istina; spas od mehanike, birokratije i novinske propagande, postaje izbavljenje. Nije reč o obožavanju ulepšane budućnosti, koja kao i prošlost može biti užasna (otuda mešanje vremena u Pavićevom delu) sve to ima smisao očrtavanja svete zemlje na vidiku čoveka gde može da se udomi sa svojim unutrašnjim životom spasen od brodoloma.

Rečnik govori o Hazarima, što će reći o jedva prepoznatljivoj stvarnosti pokrivenoj koprenom. Podrobno opisani ljudi i događaji promiču ivicom oka i sve — muško i žensko — neracionalno i začudno. Ova vrsta književnosti je pojava slična, mada nadmoćna, naučno fantastici, koja je takode znak da život postaje nepodnošljiv i da ljudska mora biti razbijena. Pavić želi da nas prenese u jedan svet gde uobičajeni utisci, osećanja i razmišljanja gube vrednost. On nas izmešta u dobrom smislu reči, on nas smesta iznad stvarnoga sveta izazivajući nova reagovanja, produbljujući stare kanale čula, čineći ih prijemčivim za neobično, nezna-

no, za zonu sumraka. U našoj solidnoj materijalnosti iz koje je mašta proterana, sem ako ne nosi zaštitni znak neke Medison Avenije, Pavić i njegovog sabrača donose oslobođenje. A sva oslobođenja na svetu počinju novim stilom, počinju rečima upotrebljenim na novi način, počinju značenjima otkrivenim prvi put.

Thomas Molnar

PHILADELPHIA INQUIRER, XII 1988.

Roman kao što je *Hazarski rečnik* argentinski stari pisac Horhe Luis Borhes mogao je sanjati da napiše, i kada to kažem, mislim skoro doslovno. On ima osobine sna: ukidanje prirodnih zakona samovoljni način uvođenja likova i događaja u knjigu, lepljivu pregrejanost... Iako *Hazarski rečnik* čini da pomislimo na Borhesa (naročito na njegovu priču *Kružne ruševine*), na Eka, kao i na Kalvina ili Vladimira Nabokova, roman ipak стоји zasebno kao sasvim originalno delo. Ako zvuči šaljivo, ipak možete biti sigurni da je u saglasju sa nekim od najizazovnijih ideja u savremenoj književnoj teoriji, naročito kad je reč o ulozu jezika u oblikovanju ljudske misli... Nikakvih svedočanstava nema o hazarskom jeziku sa sedam gramatičkih rodova, ali Pavić više puta naglašava da su njihovi snovi, ispričani ovde, usaglašeni sa senkom koju baca njihov jezik, baš kao što je naša mašta 20 veka odraz načina kako govorimo. Pavićeva fantastična kosmogonija raste oko jezika: Bog je, kako nam se ovde kaže, opolidio devicu Mariju »sanjanom reći«. Adam Ruhani, anđeo čiji je čovek potomak, ustvari je knjiga koju čovek zauvek piše; možda je to ova knjiga... Pišući svoj roman Pavić se uključuje u današnje akademiske debate o načinu kojim jezik uslovjava ljudsku svest i o stepenu do kojega jedan poseban jezik čini poseban pogled na svet kod onih koji njime govore. Gubitak hazarskog jezika za Pavića znači gubljenje nivoa ljudske osećajnosti kod modernog čoveka, gubljenje smisla za sanje, vreme, istoriju, svetost soli. Pavić dalje istražuje najnoviju književnu teoriju omogućujući da njegov roman dekomponuju oni isti elementi od kojih je komponovan. Oni dovode u pitanje njegovo poreklo, oblik, svrhu, pouzdanost i čak štampani otisak njegovih stranica. Iako ova knjiga, bestseler u Evropi, u načelu govor međunarodnoj književnoj javnosti, ona daje upozoravajući poruku i Pavićevim čitaocima u Jugoslaviji, gde je javnost bila potresena velikim demonstracijama i političkim nemirima poslednjih nedelja. Kao razgrevljeni Srbi u Jugoslaviji, Hazari stradaju od diskriminacije, mada su najbrojniji narod u zemlji. Manjine koje stiču moć i uživaju pokroviteljstvo u izvesnim delovima hazarske države, uništavaju lokalno hazarsko stanovništvo, kao što albanska manjina i druge grupe, kako se smatra, vrše diskriminaciju nad Srbima koji žive u tim prostorima. Ta nepravda, Pavić upozorava u aluziji jasnoj njegovim jugoslovenskim čitaocima, vodi ka iščeznuću Hazara.

Intelektualno bogatstvo ove knjige ne čini nužno da se ona lako čita — to nije *Ime ruže*... Tako se, privlačan roman koji je Pavić napisao u obliku rečnika pretvara po efektu koji ostavlja u objavu jedne osobene ličnosti, ali i u novu igru sa književnom strukturon i u novu lekciju o tome kakvo je obilje mogućnosti spisateljskog izraza.

Ken Kalfus

THE NEW YORK TIMES BOOK REVIEW, XII 1988.

Najbolje knjige 1988. godine po izboru lista

Ovdje je uvršteno devet knjiga iz oblasti van lepe književnosti i sedam naslova iz književnosti na listu najboljih knjiga godine izabralih od strane izdavača *New York Times Book Review*. Birane su između onih dela koja su ovde prikazana od prošlogodišnjeg božićnog broja do danas. Među književnim delima su dva istorijska romana veoma različita među sobom od Tomasa Flanagan-a i Don Delilo, jedan od Antona Šamasa koji koristi istoriju da bi poništio vreme, jedna divna razgrana ljudavna priča od Gabrielle Garsije Markesa koja daje isceljujući glas priči stoljetnog nemog stradanja, i tu je venac povesti Milorad Pavića, koji vezuje u čvorove istoriju jedne zemlje koja nikada nije postojala. I tu su dve zbirke priča od Rejmonda Karvera i Harolda Brodika.

(S engleskog: Jasmina Tešanović)

Redakcija

IZVODI IZ KRITIKA OBJAVLJENIH U KANADI

LA PRESSE, Montréal, 30. IV. 1988.

Zamislite jednog starog srpskog profesora sa Univerziteta u Beogradu po imenu Milorad Pavić. Stavite ga između Umberta Eka (onog iz *Imena ruže*) i Borhesa (onog iz *Maštarija*), to jest među najučenije, ali ne i među pedante, sa naklonošću za književne mistifikacije i sa solidnim spisateljskim darom. Taj Milorad Pavić je napisao knjigu koja se ne može svrstati ni uz jednu drugu... Očekuju nas lepe večeri čitanja. To je neko, taj Pavić!

Jacques Folch-Ribas

LA PRESSE, Montréal, 30. IV. 1988.
Ova knjiga nije kao druge.

Guy Ferland

LE DEVOIRE, Montréal, 14. V 1988.

Best-seleri. Kako Hazari sve čine sa uspehom.

Ako vas prolazeće vremena čini potištenim, ako verujete da je telo tužna stvar i da ste pročitali sve knjige, *Hazarski rečnik* je napisan za vas... Kad jednom uđete, sumnjaj da ćete uspeti da se otuda izvučete.

Denis Saint-Jacques

SPIRALE, Montréal, septembre 1988.

Onaj ko pravim redom pročita jednu knjigu, stvorice ponovo svet, kaže nam predgovor ove knjige. Do nas stoji da li ćemo podražavati alhemičare i neumorno obnavljati našu čitanja... Ali, ako nas Veliko delo ne izaziva, možemo se zadovoljiti šetnjom po slobodnom izboru kroz svet koji je stvorio Milorad Pavić; ima tu čega da se očara i gde da se izgubi više no jedan putnik... Ovde se luta između duhova različitih kultura kao što loviči snaone gote divljač od jednog do drugog snevaca. Uostalom, nismo li i mi, čitaoci, bića rođena u mašti pisca i odredena da iščeznemo sa poslednjom reči? Vrtoglavo.

Christine Klein-Lataud

THE GLOBE AND MAIL, Toronto, 21. X 1988.

Cudan roman međunarodnog ugleda... Mega-hit!

H.J. Kirchhoff

LE DEVOIRE, Montréal, 7. XI 1988.

Milorad Pavić je kao njegov *Hazarski rečnik*, neuvhvatljiv. On obilato govori, uživa u opaskama i odlazi u svim pravcima odjednom odgovarajući na jedno jedino pitanje, ali uvek vodeći računa da stvar dobro objasni. Lako je zaključiti da se njegovi studenti sigurno dobro zabavljaju stičući ogromna znanja sa ovim eruditom zaljubljenim u stare knjige.

Jugosloven, značac pet jezika, profesor na univerzitetu gde predaje srpsku književnost od XVII do XIX veka, romansijer, pesnik, eseist, Pavić je iznad svega veliki kozer i veliki sanjar... *Hazarski rečnik* se čita kao jedan roman, ili bolje kao nekoliko romana... Svakako se ne može prebaciti Paviću da se zadovoljava lakin postignućima. Njegov najnoviji roman, koji tek što se pojavi u Jugoslaviji, može da se čita vodoravno i okomitno, u zavisnosti od toga da li se želi obaveštenje o biografijama ličnosti ili o zapletu. Rasplet se nalazi u indeksu i mogu se izabrati dva različita završetka, žalostan ili veselo kraj. Očekuju vas lepe večeri.

Guy Ferland

(Izbor i prevod J.M.)

IZVODI IZ KRITIKA OBJAVLJENIH U VELIKOJ BRITANIJI I AUSTRALIJI

SUNDAY TIMES, London, 17. X 1987.

Kultna knjiga na Frankfurtskom sajmu — sledeće *Ime ruže* — bio je jedan srpskohrvatski roman u obliku rečnika.

Stephen Pile

THE TIMES, London, 9. II 1989.

To je delo ogromne ambicije, zapanjujuće ali uspešno.

Stuart Evans

DAILY TELEGRAPH, London, 11. II 1989.

Roman rečnik? Objavljen u odvojenom Muškom i Ženskom izdanju? Sve to zvuči kao igrarija. Do izvesne granice i jeste. Ali, mislim da je to namerno: igrarija koja treba da okonča sve igrarije i da dokaze da ništa nije kao što izgleda... Sve je to vrlo zbumujuće i, uprkos samome sebi, čovek što dalje čita, sve više biva općinen.

David Holloway

DAILY TELEGRAPH, London, 11. II 1989.

Sama priča, koliko god da je nejasno ispričana, ima redak šarm, a preplitanje srednjeg veka, sedamnaestog veka i modernog postignuto je sa delikatnošću, vodeno sigurnom rukom.

Julia Neuberger

GLASGOW HERALD, Glasgow, 11. II 1989.

Hazarski rečnik je o sadašnjosti i o prošlosti, ili o sadašnjosti u prošlosti, iako je njen glavni lik savremenik ili нико uopšte. On ne živi u istom veku kao Virdžinija Ateh i mi ostali...

Hugh Barnes

THE SUNDAY TIMES, London, 12. II 1989.

Prošle noći sam sanjala da sam čitala jedan roman. Među likovima bilo je i Hazara, nedokućivog sveta iz 10. veka iz Istočne Europe... Sada već moram da priznam da to uopšte i nije bio moj san. Zapravo i ja sam bila samo maštarija iz sna, jedan od čitalaca koje je zamislio jugoslovenski romanopisac Milorad Pavić. On postoji: izdavači objavljuju njegovu fotografiju da bi to dokazali, na njoj on je okružen s dva psa s očima srne. *Hazarski rečnik* je u prodaji: on takođe postoji. No posle toga opet se mešaju stvarnost i mašta... Tako dolazimo do poslednjeg reda: da li valja nešto taj roman, i da li će uživati u njemu? Rekla bih da je to na svoj uznemirujući način remek-del. Ali još uvek ne mogu da se otmem utisku da sam sve sanjala, i da moram brzo da se probudim, pre što neko pokuša da mi proda Bruklinski most.

Kenneth Mc Leish

BBC, Radio 4, London, 15. II 1989.

Mislim da je zapravo vrlo, vrlo magična za čitanje. I na tom nivou, veoma sam uživala, da... U opasnosti ste da vas zapravo preplavi magično... E pa, mislim da činite upravo ono što on želi. A to je da pokušate da razmišljate o jasnim odnosima i mislim da jedna od stvari koje knjiga čini veoma brilljantno jeste pokazivanje načina na koji mi konstruēmo istoriju u skladu sa načinom na koji bi smo voleli da je pročitamo. I mislim da je u osnovi stvar u tome; u tome kako možemo da manipulišemo jezikom da bi značio ono što želimo da znači, o načinu na koji možemo da zamišljamo san koji postaje java.

Michelene Wandor

THE LISTENER, London, 16. II 1989.

Pavić je iskoristio format priročnika da bi stvorio nešto što je istovremeno parodija akademskog znanja i ne-linearne proze, misterije i bajke...

Hazarski rečnik je, kako upozorava autor, knjiga u vidu Rubikove kocke. Takođe je, izvesno da će postati klasik modernih tvorevina mašte.

*Robert Irwin**SUNDAY TELEGRAPH, London, 19. II 1989.*

Čudno, ali knjiga *Hazarski rečnik* Milorada Pavića je upravo ono što tvrdi da jeste: roman u obliku rečnika. Ona sama i njene odrednice su priče — krajnje fantastične priče o Hazarima, rasi koja je po Miloradu Paviću cvetala jedno vreme na Kavkazu i nestala u devetom veku posle Hrista ne ostavljajući traga za sobom osim ovde sakupljenih priča... Ovi likovi, koji uskaču jedan drugom u odrednice, koji se susreću u medusobnim snovima na kraju izgledaju kao članovi neke velike porodice. Na taj način knjiga postaje roman, ili bar knjiga koja se manje razlikuje od romana nego od bilo čega drugog... Pretpostavljaju da ova slika izopačene, auto-destruktivne nacije, koja živi pola u mašti a pola u varljivoj ljubavi i krvi, predstavlja neobičnu, veoma iskrivljenu karikaturu samog Milorada Pavića i njegovih sunarodnika Jugoslovena...

To je jedna, pre svega, vrlo nemirujuća knjiga... Negde u knjizi postoje težnja za celinom, usred razjedinjavajućih snova.

John Harvey

OBSERVER, London, 19. II 1989.

Jedna od Pavićevih namera bila je, kako izgleda, da podigne knjigu, odnosno KNJIGU ili Kutiju Organizovanog Znanja na nivo magičnog predmeta, skoro životinje, koja može da opsti sama sa sobom ili sa drugim knjigama poput smrtonosnog oružja. Možda je neophodno predu-

zeti takve korake u veku kada su knjige prestale biti prijatelji. Nema ničeg ni magičnog ni prijateljskog u jednoj video-kaseti. Ma šta mislili o *Hazarskom rečniku* jasno je da se tako nečim treba oprezno rukovati.

Anthony Burgess

THE INDEPENDENT, London, 20. II 1989.

Postoji zapravo izvesna prigušena politička tema u romanu. Hazarima, balkanskim narodu koji živi na kraju prvog milenijuma, stalno se nudi izbor između njihove sopstvene kulture i stranih kultura, hrišćanske, islamske i jevrejske, no svaki put kad izaberu sopstvenu kulturu bivaju zbog toga kažnjeni. Oni imaju samo neki izvrnuti patriotizam, osećanje svog nacionalnog identiteta kao tereta. To je položaj Srba u Jugoslaviji.

Adam Mars-Jones

THE WEEKEND AUSTRALIAN, 25—26. II 1989.

Star šezdeset godina, i već decenijama na ivici književne elite u Beogradu, Pavić je potomak jedne istaknute srpske književne dinastije. Bar kod ovog autora, akademski uzornost nije narušila maštovitost, osećanje čudenja pred životnom raznovrsnošću. Kao što se jasno vidi u epizodama njegovog *Rečnika* koje su pun pogodak i u slikama od čije lepote zastaje dah...

Neiscrpan istraživač arhetipskih vreda, Pavić iscrtava priču na stranicama svog *Rečnika* koja očigledno svuda odmah pogoda čitaocu u žicu... *Rečnik* je knjiga strogo okrenuta ka najsvetlijoj i najoštrijoj strani života — knjiga koja je univerzalna i jedinstveni proizvod ove dovitljive mašte.

Od Nicholas Rothwell-a iz Londona

LITERARY REVIEW, London, februar 1989.

U ovom razigranom i dovitljivom romanu Milorad Pavić, profesor beogradskog univerziteta i stručnjak za srpsku baroknu književnost, napravio je herojski pokušaj da izbegne tiraniju običnog linearnog pričevanja na taj način što je svojoj knjizi dao oblik rečnika... Koji god metod da se izabere, postupak čitanja ove knjige je na neki način sličan rešavanju ukrštenih reči: postepeno se gradi jedan sistem medusobnih uzdužnih i poprečnih povezivanja, koji se proširuje unapred i unazad kroz vreme i prostor, između svih odrednica u rečniku... Postoji izvesna zanosna igra u ovoj knjizi koja je istovremeno i dostupna i prijatna za čitanje. Ona je na dobrom putu da postane kulturni roman godine u Sjedinjenim Državama: ona je svakako prijatnija za čitanje do kraja nego što su to bili prethodni nosioci te titule kao na primer *Ime ruze*.

T.J. Binyon

**

SUNDAY TIMES, London, 26. II 1989.

U svom prikazu *Hazarskog rečnika* od Milorada Pavića (objavljenom u broju *Tajmsa* od 12. februara) Kenet Mek Liš sugerira da je to »na svoj uznemirujući način remekdelo«. Delim to mišljenje, ali ne samo zato što je u njemu ostvarena uzajamna mešavina sna i jave sa izuzetnom maštovitošću.

U francuskom prevodu, u kojem sam uživala prošle godine, Pavić poziva svoje čitaocе da odaberu sopstvenu polaznu tačku — da čitaju s desna u leve; da počnu u sredini ili da se kreću u bilo kom pravcu; čak nije neophodno sve pročitati. Ukratko, svaki čitalac gradi svoju sopstvenu knjigu. Po tome *Hazarski rečnik* zaslужuje da bude označen kao remekdelo.

Pisci *Novog romana* izvrsili su prepad na oblik romana iznutra, napuštajući red izlaganja, preoblikujući prostor, vreme i »stvarnost«. Iako je čitalac bio prinudavan da uloži mnogo napora i doveden u položaj da se pita o vrednosti »realizma« koji se javlja u tradicionalnim romanima, njegova uloga je ipak bila pasivna. Nije bilo drugog izbora do da se čita s leve u desno. Pavić nam pruža jedinstvenu priliku da promenimo način čitanja.

Ne znam da li je Kenet Mak Liš propustila osnovnu stvar u knjizi ili engleski prevod izostavlja Pavićev poziv svakome čitaocu da izgradi sopstvenu knjigu...

Gillian S. Pritchett

**

BOOKS, London, Februar 1989.

Deo Pavićevih namera u ovom kratkom, prividno haotičnom, ali ipak monumentalnom delu, bio je da napiše nešto u prilog onom delu Balkana gde su se Istočno Hrišćanstvo, Islam i Judizam kuvali, sukobljivali i razbukovali toliko mnogo vekova... *Hazarski rečnik*, ili pre ona tri rečnika koji ga sačinjavaju, jedan za svaku suparničku religiju, mešaju maštu i činjenice, ono poetsko, mitsko i prozaično u jednoj od

najnekonvencionalnijih verzija prozognog oblika viđenih poslednjih godina... Usred ismejane učenosti, stalno smo opomenu da se učenost i religija i jezik i snovi odnose na svet, svet čulnih utisaka koje Pavić odlično evocira.

Roz Kaveney

LONDON MAGAZINE, April — May, 1989.

Evo tonskog ključa za roman, jedne široke mape erudicije, *gnosis-a*, kabalizma, pravog ili izmišljenog folklora, fantastičnih saveta čitaocima, snova, priča, bizarnih glosa o pravim dogadjajima, razmišljanja o mistički brojeva i slova, višestruke podele sopstva. Roman se poigrava, komičan je, ponekad sa pedanterijom koja samu sebe ismeva, iznurujući je, pun izreka, izvrnut, i s nekom neuobičajenom živahnarušću...

Revnosni čitaoci koji traže materijal za teze ili ispit, kao i oni koji zahtevaju jednu jasnu linearnu priču, razvoj likova, početak, sredinu i kraj, trebalo bi da čitaju nešto drugo. U osnovi to je jedna gigantska masa sredina sa pipcima u neprekidnom rastu, pokretnim vremenom i prostorom, činjenicama i nagadanjima mobilnim kao u snovima. Cvrtina se pretvara u maštariju u treptaju. Čini se da su beskrajni izvori maštice, okolišno povezivanje istorije sa legendom, religije sa mitom, i priroda koincidencije, prava tema.

Roman je tako napravljen da uzbudi, ili izludi, u nekoj zemlji čuda, u nekom suparničkom svetu osvetljrenom izvesnim učenim nadrealizmom, simboličnim besmislim, smeujenjem i pakošću. Ištine su podignute do enigmatskih neistina, tako da se reči mogu pretvoriti u guštere ili kinesku ružu, a tišina može čelo da razbije...

Engleski čitaoci, koje možda ne treba brojiti na hiljadu, pronaći će neko unutarnje pokazivanje fluidnosti i jedinstvena postojanja; takođe i to da je istorija na milosti i nemilosti loše protumačenih simbola, loših prevoda, faličnih sećanja, dogmi, mangupluka, golih podvala. To je jedno originalno delo, što nije uvek najveća pohvala, s obzirom da samu originalnost mogu da prevaziđu oni koji je potom nadgraduju. Seksipirove istorijske drame prevazilaze drame njegovog preteče Džona Bejla. Ja sam lično ogromno uživao u knjizi.

Peter Vansittart

Postoje dosta glasne zablude oko *Rečnika*. Ovde se zamišlja Pavić kako svrdlom marke »Black and Decker« veselo buši lažne rupe od crva u deblu svog sintetičkog hrasta. Taj privid, taj hotimice patiniran i zburujući izgled čini da Pavićevo knjige izgledaju tako post-moderno, da je gotovo porodično pomodna, ona izgledaju da je savršen uzorak evropskih bestselera, kao što su *Parfem Patrika Siskinda* i *Ime ruže Umberta Eka* u tolikoj meri, da se nekim britanskim književnim kritičarima čini da ova knjiga razbija konspiraciju *EEC*, da ometa eksport izvorne, zdrave, jasne britanske književnosti, na isti način kao što francuski seljaci blokiraju uvoz engleskih ovaca. Međutim, Jugoslavija nije član zajedničkog tržišta, a Britanci su razvili jednu nervoznu težnju da etiketiraju sve post-moderno što nema početak, sredinu i kraj i to tim redom.

U Jugoslaviji, prema Martinu Sejmu-Smitu, »ako se izuzmu prve godine posle Titovog dolaska na vlast 1945, modernizam je cvetao skoro, ako ne sasvim, kako je htio« (*Vodič kroz svetsku književnost*, izdano iz 1985). *Hazarski rečnik* ispunjava čak prebogato sve uslove koje je Valas Stiven postavio u svojem ogledu. »Napomene o Savršenoj Književnosti«.

*ona mora biti apstraktna
mora da menja
mora da pruža zadovoljstvo...*

Ali, to je jedna revizionistička verzija Kafke. Pošto joj je jednom cilj uskraćen, putnica traga za smislom svog putovanja u samom putovanju i nalazi ga u jednoj zračeočoj uspomeni na trpezu sa vinom i jelom. »Kraj obeda na stolu sveća s kapljom ognja na vrhu, do nje Božija knjiga i meseč džemaz-ul-aker teče kroz nju.« Srećan završetak!

Knjiga sa hebrejskim izvorima je mnogo izričitija. »Hazari su u snovima ljudi videli slova i tragali u njima za pračovekom, predvećnim Adamom Kadmonom, koji je bio i čovek i žena. Verovali su da svakom čoveku pripada po jedno od slova azbuke i da svako od tih slova predstavlja deo tela Adama Kadmona na zemlji i da se u snovima ljudi ta slova kombinuju i oživljaju Adamovo telo.« (Nisam siguran da Pavić misli na Frosda razmišljajući o snovima). Tako mi možemo da konstruēmo našeg prvog pretka od delova naših snova, od delova *Rečnika*, baš kao što je Prop mislio da onaj ko nade dovoljno narativnih delova i poveže ih na pravi način, može da reprodukuje onu pra-priču, može da konstruiše arhetip bajke ne samo šematski... nego i praktično.

Molim vas nemojte doći na ideju da je to teška knjiga, iako je nastrano i hotimice zburujuća. Prvi put sam došla u dodir sa *Hazarskim*

(LONDON REVIEW OF BOOKS, 1 jun 1989)

IGRANJE KOCKOM

Za razliku od Borhesa, Pavić je seo i napisao tu knjigu — To je jedna revizionistička verzija Kafke — Nisam sigurna da Pavić misli na Frosda razmišljajući o snovima

Za razliku od Borhesa, koji je napisao priču o lažnoj knjizi znanja što osvaja stvarni svet, Pavić je seo i napisao samu tu knjigu, knjigu koja sadrži čitav jedan izgubljeni svet, mir, sa njegovim junacima, ritualima, smrtima, misterijama i naročito sa njegovim teološkim polemikama snabdevši ga naučnim aparatom koji dovoljno uverljivo zvuči i uvodi u implicitnih pošalica na račun teorije autentičnosti, kao što iskrivljene verzije karaktera poput princeze Ateh, koja se tri puta obnavlja, uključuju implicitne šale na račun relativiteta kulture.

Uostalom, i naravno, to uopšte nisu šale. Jugoslavija je federacija država čije su se kulture kroz istoriju veoma razlikovale da bi se okupile zajedno kao nacija gotovo slučajno 1918. sa znatnim islamskim stanovništvom pride. Takva ideja o tripartitnoj verziji jedne izmaštane istorije trebalo bi da bude pojmljiva Britancima, jer i Ujedinjeno Kraljevstvo je zajednica članova izuzetno različitih kulturnih provenijencija sa znatnom muslimanskom manjinom takođe.

rečnikom na sledeći način. Prošlog leta, na obali jednog ne baš skupog dela Italije, odsela sam iz razloga kojim vas neću zamarati, u najboljem hotelu. Pod sunčobranom na plaži ležali su divno ekstrovertovani francuski poslovni čovek i njegova žena, koja je bila poreklom iz Jorkšajra (»Proletela sam kroz Pariz u prolazu pre tridesetpet godina i još uvek sam u prolazu«). Bio je obeležen bajpas operacijom: pod uljem za sunčanje njegov grudni koš bio je rasečen. Najpre su moju pažnju privukli u gostonici gde su sve naručivali *flambé*. Na plaži, ona se u belom svitru islikanom ogromnim narandžastim cvetovima igrala sa mojim malim sinom. Za to vreme njen muž je čitao *Hazarski rečnik*. Upravo je bio izašao u Francuskoj i to je bila njegova letnja lektira. Stalno je ponešto iz knjige navodio naglas svojoj ženi: »Kir Avram ima običaj da kaže: žena bez dupeta ko selo bez crkve!« — Znači da je sa mnom sve u redu! — uzvratila je. On se tako mnogo smejavao da sam se bojala za njegove ožilje. Za stolom tokom ručka čitali su odlomke konobara koji im je iluminirao biftek.

Pomisnila sam, ako ovaj divni par ljudi toliko uživa u knjizi, sigurno će i ja. I zbilja, možda je najbolji način da se uhvatite u koštar sa njom, čitati naglas delove, uzeti je kao igru. U svom prikazu pisanom za *Njujork Tajms* Kuver je nagovestio da bi knjiga preobraćena u igru i bacena na tržište mogla ubrzano potući »Tamicice i zmajeve«, što je po svoj prilici tako. To je knjiga s kojom se treba igrati, otvoriti je i izvući stvari napolje, kutija užitaka i kutija podvala. To je roman bez ikakve potrebe za završetkom, proizvod širokoruke i darežljive maštice koji se može prijateljski koristiti, kako se čini, ali to je poziv da izmišljate i sami za sebe.

Andela Karter

Prevod Jasmina Tešanović